

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра соціально-економічних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни **«Забезпечення прав людини в правоохоронній діяльності»** вибіркового компонента освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
262 Правоохоронна діяльність

Тема 4.

Заборона катувань у правоохоронній діяльності

(лекція № 7-8)

Суми 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 8 від 14.08.2024р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 8 від 08.07.2024р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол № 7 від 13.08.2024р.

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-економічних дисциплін
Протокол № 23 від 25.06.2024

Розробник:

Доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Сумської філії ХНУВС,
кандидат наук з державного управління, доцент **Дементов В.О.**

Рецензенти:

1. Заступник начальника відділу ГУНП в Сумській області, майор поліції,
кандидат юридичних наук **Романов В.О.**
2. Викладач кафедри юридичних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук
Лук'яненко С. В.

Навчальні питання

1. Національні стандарти у сфері свободи від катувань
2. Міжнародні стандарти у сфері свободи від катувань.
3. Доктрина «мінімального рівня жорстокості».
4. Катування, нелюдське та таке поводження чи покарання, що принижує людську гідність.

Література

Основна

1. Ахтирська Н.М., Касько В.В., Маланчук Б.А., Мелікян А., Пошва Б.М., Фулей Т.І., Шукліна Н.Г. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності: науково-практичний посібник для суддів / за заг. ред. проф. В.Т. Маляренка. К.: К.І.С., 2011. 320 с.
2. Забезпечення прав інвалідів в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: монографія / О.В. Паровишник. Харків: Право, 2016. 264 с.
3. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посібник / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В.О. Боняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 224 с.
4. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності: навч. посібник. –2-е вид. перероб. і доп. / Кол. авт.; за ред. д.ю.н., доц. В.О. Боняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 260 с.
5. Забезпечення прав інвалідів в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: монографія / О.В. Паровишник. Харків: Право, 2016. 264 с.
6. Конституція України. Науково-практичний коментар / В.Я. Тацій, О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш; НАПрН України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2012. 1128 с.
7. Мінка Т. П. Органи внутрішніх справ, як суб'єкти забезпечення адміністративно-правових режимів : монограф. / Мінка Т. П. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 352с.
8. Права людини в Україні: перше півріччя 2015: наукове видання / за ред.: А.Б. Благої, О.А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, 2015. 184 с.
9. Самотуга А.В. Конституційні особисті права і свободи людини у США та їх захист поліцією: монографія. Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 204 с.
10. Сердюк І.А. Основи теорії правоохоронних відносин: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2010. 196 с.

11. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-метод. посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2014. 208 с.

12. Червяцова А.О. Право на життя та заборона катувань у рішеннях Європейського суду з прав людини: аналіз судової практики за статтею 2 і 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: навч. посібник. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 308 с.

Допоміжна

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show>.

3. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. № 266/94-ВР [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0106-96>

4. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV // Електронний ресурс [Режим доступу]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>

5. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

6. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>

7. Постанова Верховної Ради України «Про засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня 1999 р. № 757-XIV // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14>

8. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 217 А (III) від 10 грудня 1948 р. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

9. Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (із змінами, внес. Протоколом № 11) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>

10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. №4651-VI // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

11. Афанасьєва М. Зловживання правом на правотворчість / М. Афанасьєва // Юридичний вісник. - Антонович М. Міжнародне публічне

право: Навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 308 с.

12. Бородин І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: Монографія. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. 218 с.

13. Ведерніков Ю.А. Правоохоронна діяльність в Україні: теретико-правовий аспект: монограф. / Ю.А. Ведерніков, А.М. Кучук. К.: Знання України, 2009. 219 с.

14. Головатий С. Принцип людських прав - один з основоположних принципів українського конституційного ладу // Право України Юридичний журнал : науково-практичне фахове видання. 2017. № 7. С. 95-108.

15. Дяченко В.І. Система правоохоронних органів: навч. посібник / В.І. Дяченко. К.: КНЕУ, 2003. 320 с.

16. Кушніренко О.Г., Слінько Т.М. Права і свободи людини та громадянина: навчальний посібник. Х.: Факт, 2001. 440 с.

17. Негодченко О.В. Забезпечення прав та свобод людини органами внутрішніх справ України: Монографія. Д.: Поліграфіст, 2002. 416 с.

18. Негодченко О.В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: Монографія. Д.: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. 448 с

19. Україна: права людини в перехідний період / Під ред. В.И. Денисова, В.І. Евінтова. К., 2001. 184 с.

20. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-е, випр., доп. К.: Реферат, 2007. 848 с.

21. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.

22. Юськів Б.М. Глобалізація і трудова міграція в Європі: монографія. Рівне: Видавець О.М.Зень, 2009. 479 с. 2016. - № 2. - С. 26-34.

23. Дементов В.О., Лук'янихіна О.А. Формування позитивного іміджу сучасної поліції. Право.UA: науково-практичний журнал, 2023.№2 – с. 181-185. DOI: 10.32782/LAW.UA.2023.2.29

Текст лекції

1. Національні стандарти у сфері свободи від катувань.

Українське законодавство категорично забороняє катування.

Стаття 28 Конституції України зазначає, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

17 липня 1997 року Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яка набрала чинності 11 вересня 1997 року². Саме з цієї дати для України розпочався новий етап правового розвитку й реформування.

Відповідно до ст. 9 Конституції України³ ратифікація Європейської конвенції має юридичними наслідками обов'язок держави забезпечити реалізацію зазначених в ній прав і свобод, визнання за особою права на звернення до Європейського суду по правовий захист; прецедентний характер рішень Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Отже, Європейська конвенція є частиною національного законодавства України. Розглядаючи скаргу щодо держави, яка ратифікувала Європейську конвенцію, ЄСПЛ спирається на існуючі прецеденти. Та- ким чином, рішення ЄСПЛ мають слугувати для національних органів публічної влади та їхніх посадовців орієнтирами в сфері забезпечення прав людини; в цьому – запорука дотримання положень Європейської конвенції (А.О. Червяцова).

На Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини покладена відповідальність за імплементацію протоколів до Конвенції. Уповноважений Верховної Ради має дуже широкі повноваження (в тому числі стосовно місць тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установ відбування засудженими покарань та установ примусового лі- кування і перевиховання, психіатричних лікарень тощо). Уповноважений зобов'язаний представляти Верховній Раді України щорічну доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадяни- на в Україні.

Кримінальний кодекс України (ст. 127) під катуванням розуміє умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи мораль- ного страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі.

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про Національну поліцію»: поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. У разі виявлення таких дій кожен поліцейський зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. У разі приховування фактів катування або інших видів неналежного поводження поліцейськими керівник органу протягом доби з моменту отримання

відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності³.

2. Міжнародні стандарти у сфері свободи від катувань.

Міжнародні стандарти у сфері прав людини складаються із сукупності принципів та норм, що встановлюють:

- права та свободи людини в різноманітних сферах життєдіяльності;
- обов'язки держави із забезпечення та дотримання прав людини без будь-якої дискримінації як у мирний час, так і у період збройних конфліктів;
- загальні принципи природного права;
- відповідальність за злочинне порушення прав людини;
- напрями розвитку та розширення сфери прав людини;
- напрями посилення контрольного механізму за виконанням державами взятих на себе зобов'язань у сфері прав людини (О.В. Зайчук, Н.М. Онищенко).

Міжнародні стандарти прав людини – це закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлені досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного чи політичного характеру (П. Рабінович, О. Венецька).

Міжнародний захист прав людини, особливо останнім часом, набуває великого значення.

Стаття 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проголошує: «Нікого не може бути піддано катуванню або не-людському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

Стаття 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права так само забороняє катування та жорстоке нелюдське або принижуюче гідність поводження чи покарання.

Статтею 5 Загальної декларації прав людини передбачено, що «ні-хто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання».

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання була прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1984 року. Складена із 33 статей, Конвенція набрала чинності 26 червня 1987 року.

У резолюції 34/169 від 17 грудня 1979 року Генеральна Асамблея прийняла Кодекс поведінки посадових осіб, що підтримують правопорядок, та постановила передати його урядам з рекомендацією позитивно розглянути питання про його використання у межах національного законодавства або практики як звід принципів, яких повинні дотримуватись посадові особи, що

підтримують правопорядок. Стаття 5 Кодексу наголошує: «Жодна посадова особа, що підтримує правопорядок, не може здійснювати, підбурювати або поблажливо ставитися до будь-якої дії, що являє собою катування чи інші жорстокі, нелюдські або принижуючі гідність види поводження і покарання, і жодна посадова особа, що підтримує правопорядок, не може посилатися на розпорядження вищих осіб або на такі інші виключні обставини, як стан війни або загроза війни, загроза національній безпеці, внутрішню політичну нестабільність або будь-який інший надзвичайний стан, для виправдання катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання».

У резолюції 37/194 від 18 грудня 1982 року Генеральна Асамблея прийняла Принципи медичної етики, що стосуються ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, для захисту ув'язнених або затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання.

Принцип 1 Принципів медичної етики передбачає, що «працівники охорони здоров'я, особливо лікарі, що забезпечують медичне обслуговування ув'язнених або затриманих осіб, повинні охороняти їх фізичне та психічне здоров'я і забезпечувати лікування захворювань такої ж якості та рівня, яке забезпечується особам, які не є ув'язненими або затриманими».

Принцип 2 наголошує, що «працівники охорони здоров'я, особливо лікарі, здійснюють грубе порушення медичної етики, а також злочин, відповідно до чинних міжнародних документів, якщо вони займаються активно або пасивно діями, які являють собою участь або співучасть у катуванні або інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видах поводження і покарання, або підбурювання до їх здійснення, або спроби здійснити їх».

Отже, катування та інші жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, види поводження та покарання заборонені і є серйозними порушеннями прав людини.

Практика застосування права не бути підданим катуванням, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню містить такі ознаки змісту правовідносин між особою та державою:

- обов'язок держави криміналізувати катування, нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання;
- обов'язок держави не піддавати будь-яку особу катуванням, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню;
- обов'язок держави встановити ефективні правові засоби запобігання катуванням;
- обов'язок держави встановити ефективну процедуру розслідування заяв про катування, нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання;
- заборона екстрадиції особи в державу, в якій до неї можуть бути застосовані катування, нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження або покарання;

– заборона вислання особи в державу, в якій для неї буде існувати загроза катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання;

– не може існувати жодних підстав для законодавчого дозволу катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання, а також для надання наказу про застосування катувань;

– законодавче створення в державі умов «прозорості» для забезпечення громадського контролю за діяльністю правоохоронних органів (Н.Г. Шукліна).

Система повинна функціонувати, в першу чергу, на національному рівні. Кожна держава-член повинна забезпечити користування цими правами будь-яку особу, яка перебуває під її юрисдикцією.

Правоохоронні органи, які здійснюють кримінальне судочинство, мають у своїй діяльності керуватися внутрішньодержавним законодавством, означеними положеннями міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, що здебільшого знаходять своє практичне втілення та вираз у прецедентному праві Європейського Суду з прав людини.

3. Доктрина «мінімального рівня жорстокості»

Стаття 3 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини містить положення, згідно з яким жодна людина не може зазнавати катувань чи нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження чи покарання.

Заборона катувань чи інших видів нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, виступає правом і, одночасно, гарантією таких невід'ємних прав людини, якими є право на життя, свободу та особисту недоторканість, право на повагу честі й гідності. У рішенні («Томази проти Франції» (Tomasí v. France) Європейський суд з прав людини зазначає, що «потреби слідства не можуть вести до обмеження захисту фізичного стану людини» (заява № 12850/87, рішення від 27 серпня 1992 року).

Катування, нелюдське та таке, що принижує людську гідність, поводження чи покарання відносяться до абсолютних прав людини.

Абсолютні права – це права суб'єкта, щодо яких будь-яка інша особа завжди зобов'язана утримуватись від дій, що ущемляють ці права. Вони є принципово недоторканими. Закон захищає абсолютні права проти невизначеного кола осіб.

В юридичній літературі досить поширеною є точка зору, відповідно до якої вважається, що абсолютними є ті права, які не підлягають обмеженню (С.В. Бахін, О.В. Стремоухов, К.К. Гасанов). Це вічні, незмінні, наддержавні права. Їх зміст не залежить від волі законодавця (В.А. Карташкін, Н.М. Кейзеров, Д.А. Керімов). Вони є природженими, безумовними, незмінними, а тому недоторканими для влади (Н.М. Коркунов).

Практика ЄСПЛ виокремила три види поведження чи покарання, заборонені ст. 3 Конвенції:

- а) таке поведження чи покарання, що принижує гідність;
- б) нелюдське поведження чи покарання;
- в) катування.

Встановлюючи абсолютну заборону, стаття 3 Конвенції не дає відповіді на питання, що слід розуміти під поняттям “катування”, що таке “нелюдське поведження чи покарання” і чим є “поведження чи покарання, що принижує гідність”.

Щоб з’ясувати сутність цих понять, необхідно звернутися до практики ЄСПЛ. Останній неодноразово наголошував на тому, що, приймаючи рішення, він виходить з обставин конкретного випадку. Таким чином, абсолютна заборона, закріплена у ст. 3 Конвенції, спирається на відносні критерії, які підлягають встановленню кожного разу при розгляді справи.

Розглядаючи питання щодо порушення ст. 3 Конвенції, ЄСПЛ спирається на доктрину “мінімального рівня жорстокості”.

Доктрина “мінімального рівня жорстокості” застосовується при відокремленні катувань від нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження чи покарання.

Практично неможливо дати чітку класифікацію обставин, які ЄСПЛ бере до уваги при вирішенні питання, чи сягають страждання, спричинені потерпілому, мінімального рівня, котрий дає можливість визнати погане поведження катуванням. Річ у тому, що поняття “страждання” включає в себе не стільки об’єктивні, скільки суб’єктивні моменти, внаслідок чого це поняття дуже складно визначити.

Встановлюючи рівень жорстокості, силу спричинених страждань, ЄСПЛ виходить із обставин конкретної справи, при цьому він враховує:

«інтенсивність та жорстокість поганого поведження, тривалість цих дій, їх фізичний чи психологічний ефект, характер поведження, за яких обставин, яким чином, якими методами та способами вони здійснюються» («Ірландія проти Сполученого королівства», *Ireland v. UK*)³, а в деяких випадках – стать, вік та стан здоров’я жертви та інші обставини («Селмуні проти Франції», *Selmouni v. France*).

Жорстоке поведження – це комплексне поняття, яке розкривається через визначення характеристик його складових понять: катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поведження чи покарання. Незважаючи на досить слабку термінологію, зазначені поняття, які спільно іменуються терміном «жорстоке поведження», можуть бути тлумаченні змістовно і практично за допомогою великої кількості чинних міжнародних документів і багатой судової практики про заборону такого поведження. Жорстоке поведження ніколи не можна розглядати як абстрактний акт, що здійснюється поза конкретним контекстом. Під час його оцінки потрібно брати до уваги необхідність поважати людину, включаючи її психологічну, етичну і фізичну недоторканість, враховуючи всі обставини справи (Я.В. Охота).

Отже, поняття “катування”, “нелюдське поводження/покарання” і “поводження/покарання, що принижує гідність” тісно пов’язані, проте під час кваліфікації потребують розмежування.

4. Катування, нелюдське та таке поводження чи покарання, що принижує людську гідність.

Сьогодні дослідження та викорінення катування є актуальним, адже навіть враховуючи сучасний ступінь розвитку людства, прагнення до гуманних способів вирішення будь-яких конфліктів й досі наявним є факт його застосування.

Зважаючи на те, що стаття 3 ЄКПЛ не дає визначення терміна «катування», ЄСПЛ у своїй практиці часто звертається до формулювання, подане у ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання:

«...термін “катування” означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа або у вчиненні яких вона запідозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої іншої причини, яка ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, відома, чи з їх мовчазної згоди. В цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково».

Проте Конвенція не дає визначень для понять, використаних у ст. 3 Конвенції. Її зміст охоплює практично будь-які акти чи обставини, що можуть містити елемент «поганого поводження». На відміну від Конвенції ООН проти катувань, яка встановлює такі ознаки «катування», як:

1) специфічна мета – «одержати... відомості чи визнання, покарати... за дії.., залякати чи примусити...»;

2) «причину, засновану на дискримінації будь-якого характеру», ст. 3 Європейської конвенції таких обмежень не містить. Це дало можливість Європейському суду поширити дію ст. 3 Європейської конвенції на ситуації, де такі ознаки відсутні.

У рішенні у справі «Аксой проти Туреччини» (Aksoy v. Turkey) ЄСПЛ зазначає, що стаття 3 Конвенції сформульована таким чином, що дає можливість «поставити тавро “катування” лише на навмисному не- людському поводженні, яке викликає особливо сильні й жорстокі стра- ждання» (заява № 21987/93, рішення від 18 грудня 1996 року). При цьому ЄСПЛ у рішенні у справі «Ейдін проти Туреччини» (Aydin v. Turkey) визнає катуванням настільки brutальні факти порушення ст. 3, щодо яких не залишається сумніву (заява № 23178/94, рішення від 25 вересня 1997 року).

Як нелюдське поводження чи покарання ЄСПЛ може розцінити навмисні дії, “рівень жорстокості” яких не сягає мінімуму, необхідного для визнання таких дій катуванням. Отже, розмежування навмисних видів поганого поводження, перш за все, залежить від рівня жорстокості.

Як зазначає П.В. Пушкар, посилаючись на Грецькі справи, у своїй доповіді від 5 листопада 1969 р. Європейська комісія з прав людини наголошує: «жорстоке поводження включає в себе щонайменше такого роду поводження, яким свідомо наносяться жорстокі страждання, психологічні або фізичні, які у даній ситуації вважаються невинуватими».

На відміну від катування нелюдське поводження охоплює більш широкий спектр варіантів “поганого” поводження: якщо катування – це навмисне спричинення болю чи страждання, то нелюдське поводження – це не лише навмисні дії (катування має певну мету – отримання зізнання, або іншої інформації, примушення до дій, покарання тощо), нелюдським може бути поводження, що не переслідує будь-яких цілей.

Відповідно до ст. 3 Конвенції поводження визнається нелюдським при досягненні мінімального рівня жорстокості. У рішенні у справі «Валашінас проти Литви» (Case of Valasias v. Lithuania) оцінка цього мінімального рівня є відносною: вона залежить від усіх обставин справи, таких як тривалість такого поводження, його фізичні та психічні наслідки, а також у деяких випадках стать, вік та стан здоров’я потерпілої особи (заява № 44558/98, рішення від 24 липня 2001 року)¹. Європейський суд з прав людини вважає поводження «нелюдським», оскільки, *inter alia*, воно було умисним, застосовувалося впродовж кількох годин поспіль і призводило або до справжніх тілесних ушкоджень, або до гострих фізичних чи душевних страждань. Поводження, на думку ЄСПЛ, було «таким, що принижує гідність», якщо воно мало на меті викликати у потерпілих почуття страху, муки і меншовартості, а відтак принизити та зневажити («Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland) заява № 30210/96, рішення від 26 жовтня 2000 року).

ЄСПЛ є зв’язаним своєю наднаціональною природою та вбачає, що він має бути дуже обережним з перебиранням функцій суду першої інстанції, якщо це неминуче не викликано обставинами справи («Мак-Керр проти Об’єднаного Королівства» (McKerr v. The United Kingdom), заява № 28883/95, рішення від 4 травня 2001 року). Проте, якщо твердження стосується ст. 3 Конвенції, ЄСПЛ має застосовувати особливу ретельність, навіть якщо певне національне провадження і розслідування вже відбулися (рішення у справі «Рібіч проти Австрії» (Ribitsch v. Austria), заява № 18896/91, рішення від 4 грудня 1995 року); рішення у справі «Авшар проти Туреччини» (Avsar c. Turquie) заява № 25657/94, рішення від 10 липня 2001 року)¹. Слід враховувати, що при оцінці доказів ЄСПЛ керується критерієм доведення «поза розумним сумнівом» (рішення у справі «Авшар проти Туреччини»). Таке доведення має впливати із сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою.

Не існує нелюдського поводження, яке б не принижувало гідність, оскільки, як зазначалося, нелюдське поводження може одночасно бути й таким,

що принижує, і навпаки. Однак у практиці Суду існують рішення, в яких Суд визнавав поведження лише таким, що принижує гідність, одночасно вказуючи, що за ступенем жорстокості таке поведження не є нелюдським.

Вперше поняття «поведження, що принижує гідність» було ви- значено ЄСПЛ у рішенні по справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the UK). Суд дійшов висновку, що п'ять методів допиту, на які посилаються заявники, «...були такими, що принижують гідність, оскільки вони викликали у їхніх жертв почуття страху та неповноцінності, а також страждання, здатні принизити та образити їхню гідність, і, ймовірно, зруйнувати їхню психіку та моральну стійкість» (заява № 5310/71, рішення від 18 січня 1978 року).

Так, за М. Хавронюком, гідність – це сукупність високих мораль- них, світоглядних, професійних якостей людини, які дають їй підстави для самоповаги, для усвідомлення своєї суспільної цінності. У свою чергу, А. Олійник розуміє поняття гідності як таке, що характеризується визнанням суспільства соціальної цінності і значущості кожної людини, її унікальності.

У справі «Тайрер проти Сполученого Королівства» (Tyrer v. UK) ЄСПЛ знов намагається відокремити поняття поведження чи покарання, що принижує гідність. «Суд дійшов висновку, що з огляду на факти справи, рівень страждань не був досягнутий, і, таким чином, ... покарання, покладене на пана Тайрера, не було «нелюдським» у значенні статті 3.

Відповідно, залишається одне питання для вирішення – чи був він підданий «покаранню, що принижує гідність», котре є порушенням статті 3»1 (заява № 5856/72, рішення від 25 квітня 1978 року).

У цій справі Суд вирішив, що в покаранні, якому було піддано заявника, елемент приниження досяг рівня, який дає підставу для визнання його таким, що принижує гідність, отже порушує ст. 3 Конвенції.

Кваліфікуючи поведження як таке, що принижує гідність, ЄСПЛ виходить із того, що може бути відсутня ознака публічності. Інакше кажучи, поведження чи покарання є такими, що принижують, навіть якщо жертву було принижено в її власних очах.

Поведження чи покарання, що принижують гідність, можуть бути ненавмисними.

Поведження чи покарання, що принижують людську гідність, є, умовно кажучи, «найменш жорстоким» видом поведження, заборонено- го ст. 3 Конвенції. Згідно з позицією ЄСПЛ, яка була висловлена у 1978 р., поведження чи покарання, що принижують людську гідність, «спричиняє у потерпілого почуття страху, болісні страждання й почуття не- повноцінності, спроможні принизити його гідність і навіть зламати його фізичний і моральний опір» («Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland V. the United Kingdom) заява № 5310/71, рішення від 18 січня 1978 року). Це було підтверджено й у 2000 р. у рішенні («Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland), заява № 30210/96, рішення від 26 жовтня 2000 року) – таким, що принижує гідність, ЄСПЛ назвав поведження, яке «мало на меті викликати у потерпілих почуття страху, страждань і меншовартості, а відтак принизити та зневажити їх» («Labita v. Italy» від 06.04.20002; «Gongadze v. Ukraine» від 08.11.2005).

Наприклад, у справі “Іванчук проти Польщі” (Ivanchuk v. Poland) ЄСПЛ визнав обшук роздягненого до гола затриманого поведженням, що принижує гідність, оскільки, по-перше, необхідність проведення такого заходу за даних обставин не була дійсно наявною, а по-друге, форма проведення обшуку була образливою (заява № 25196/94, рішення від 15 листопада 2001 року).

У справі «Валашинас проти Литви» (Valasinas v. Lithuania) принижуючим було визнано проведення обшуку затриманого у присутності особи іншої статі (заява № 44558/98, рішення від 24 липня 2001 року).

Нелюдське поведження чи покарання може виявлятися як у свідомому застосуванні фізичного чи психічного насильства щодо особи, так і в результаті невжиття певних заходів. На відміну від катування, кваліфікація дій чи бездіяльності державних органів як нелюдського поведження не вимагає наявності мети. У вже згаданій справі «Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland, заява № 30210/96, рішення від 26 жовтня 2000 року) ЄСПЛ провів розмежування «нелюдського» і такого, «що принижує гідність», поведження, вказавши, що нелюдське поведження має місце, «якщо, крім іншого, воно було умисним, застосовувалося впродовж кількох годин поспіль і призводило або до справжніх тілесних ушкоджень, або до гострих фізичних чи душевних страждань».

Слід зазначити, що, вирішуючи питання щодо правомірності покарання в контексті ст. 3 Конвенції, ЄСПЛ використовує, як це неодноразово зазначалося в судовій практиці, “індивідуальний підхід”.

ЄСПЛ наголошує на тому, що заборона покарання, яке є нелюдським поведженням або принижує гідність, є абсолютною; ефективність покарання не може виправдати його застосування, якщо сутність покарання суперечить статті 3 Конвенції: «...що стосується переконання деякої частини громадян, що судові тілесні покарання стримує злочинців, слід зазначити, що покарання не втрачає свого принизливого характеру через переконання, що воно має бути, чи, власне, є ефективною пересторогою або допомагає контролю над злочинністю. На думку ЄСПЛ, недозволеним є застосування покарань, які суперечать статті 3, який би застережливий ефект вони б не мали» («Тайрер проти Сполученого Королівства» (Tyrell v. UK) заява № 5856/72, рішення від 25 квітня 1978 року).

Формами забороненого поведження, як зазначає Т.І. Фулей, є:

1) фізичне насильство:

☐ т. зв. «палестинське підвішування» (справа «Аксой проти Туреччини (Aksoy v. Turkey)», заява № 21987/93, рішення від 18 грудня 1996 року);

☐ побиття (справа «Томасі проти Франції» (Tomas v. France), заява № 12850/87, рішення від 27 серпня 1992 року);

☐ тягання за волосся (справа «Селмуні проти Франції» (Selmouni c. France), заява № 25803/94, рішення від 28 липня 1999 р.);

☐ обливання гарячою і холодною водою (справа «Аккос проти Туреччини» (Akkos v. Turkey), заява 22947/93, 22948/93, рішення від 10 жовтня 2000 року);

2) психічні страждання:

☐ «п'ять методів» (справа «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the United Kingdom), заява № 5310/71, рішення від 18 січня 1978 року);

☐ погрози, якщо вони є достатньо реальними та безпосередніми. Сферами застосування статті 3 Конвенції є:

- ☐ усі випадки перебування особи під контролем держави;
- ☐ усі питання перебування під вартою та/або під контролем державних органів;
- ☐ очікування покарання;
- ☐ затримання осіб, які мають серйозні фізичні вади;
- ☐ примусові заходи медичного характеру;
- ☐ вислання, депортація, екстрадиція;
- ☐ розслідування як фактів, так і скарг про погане поводження;
- ☐ компенсація у зв'язку з поганим поводженням;
- ☐ загроза поганого поводження;
- ☐ застосування спецзасобів та зброї;
- ☐ застосування сили, планування та проведення операцій із застосуванням сили;
- ☐ надзвичайні ситуації, надзвичайний стан;
- ☐ надання медичної допомоги;
- ☐ зараження смертельною хворобою;
- ☐ зберігання медичної документації;
- ☐ поводження з особами, які мають психічні розлади;
- ☐ примусове годування;
- ☐ торгівля людьми, кабала, сексуальне рабство (Т.І. Фулей).

Справи щодо України за статтею 3 Конвенції стосуються таких аспектів:

☐ неналежного поводження з боку представників держави та відсутності ефективного розслідування, застосування недозволених методів ведення слідства («Афанасьєв проти України» (Afanasyev v. Ukraine), заява № 38722/02, рішення від 5 квітня 2005 р.; «Вергельський проти України» (Verguelsky v. Ukraine) заява № 19312/06, рішення від 12 березня 2009 р.; «Геннадій Науменко проти України» (Naumenko v. Ukraine), заява № 42023/98, рішення від 10 лютого 2004 р.; «Ісмаїлов проти України» (Ismailov v. Ukraine), заява № 17323/04, рішення від 27 листопада 2008 р. та ін.);

☐ неналежних умов тримання під вартою та відбування покарання («Віслогузов проти України» (Visloguzov v. Ukraine), заява № 32362/02, рішення від 20 травня 2010 р.; «Данкевич проти України» (Dankevitch v. Ukraine), заява № 40679/98, рішення від 29 квітня 2003 р.; «Коваль проти України» (Koval v. Ukraine), заява № 65550/01, рішення від 19 жовтня 2006 р. та ін.);

☐ незабезпечення своєчасної та належної медичної допомоги («Кучерук проти України» (Kucheruk v. Ukraine), заява № 2570/04, рішення від 06 вересня 2007 р.; «Петухов проти України» (Petukhov v. Ukraine), заява № 43374/02, рішення від 21 жовтня 2010 р. та ін.);

☐ видачі особи («Дубовик проти України» (Dubovik v. Ukraine), заяви № 33210/07 та № 41866/08, рішення від 15 жовтня 2009 р. та ін.).

Як і у всіх випадках міжнародної відповідальності держави, захист ст. 3 спрямовано тільки проти дій держави – учасниці Конвенції.

Порушення статті 3 Конвенції – це, як правило, насильницькі дії. Однак далеко не кожний акт насильства є порушенням зазначеної статті: певні страждання фізичного або морального характеру можуть складати необхідний елемент законних дій або бути обумовлені об'єктивною необхідністю.

Отже, катування та інші жорстокі види, що принижують гідність особи, розглядаються міжнародним товариством як грубі порушення прав людини і є імперативною нормою, що не передбачає винятків. Як постійно підкреслює у своїх рішеннях ЄСПЛ, вона відображає одну з фундаментальних цінностей демократичного суспільства.

На завершення розгляду цього питання зауважимо, що виключні повноваження держави щодо призначення покарання не є абсолютними, оскільки їх реалізація обмежується певними критеріями, що встановлені правом. Щоб бути правомірним, покарання має відповідати “принципу пропорційності” і не суперечити “стандартам цивілізованості”. Таким чином, кожний громадянин, працівник органів влади та просто будь-яка особа має мати внутрішнє переконання у неможливості застосовувати катування до інших осіб та неприпустимості подібних дій, а вони припиняються тільки тоді, коли будуть втілені у свідомість людей, а не лише будуть продекларовані.